Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVIII. Yüzyıl

CİLT 2

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
1924
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları
Kitap No: 53

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İskenderoğlu
Nurullah Yaldız

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl

Editörler
Ahmet Hamdi Furat
Nilüfer Kalkan Yorulmaz
Osman Sacid Arı

ISBN 978-975-2485-14-3

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 40688

1. Baskı
İstanbul, Aralık 2018

Kitap Tasarım **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Recep Önder**

Baskı-Cilt **Seçil Ofset Matbaacılık**
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sitesi 4. Cadde No: 77
Bağcılar İstanbul
Sertifika No: 12068

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ

444 1984
www.zeytinburnu.istanbul

İbrahim Müteferrika'nın Haritacılık Çalışmalarına Bir Bakış

Kaan Üçsu

Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü

Özet

İbrahim Müteferrika (ö. 1747) coğrafyacı, entelektüel ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk devlet matbaasının kurucusudur. 1670-71 yıllarında bugünkü Romanya sınırlarında Hristiyan olarak doğan Müteferrika, muhtemelen 17. yüzyılın sonuna doğru İstanbul'a gelmişti. İstanbul'da Müslüman olduktan sonra kısa süre içerisinde İslami ilimler, coğrafya, doğa bilimleri ve siyaset bilimi alanlarında çalışmalar yapmıştır. Çalışkanlığı ve başarısı ona aynı zamanda Saray'da önemli bir nüfuz alanı ve çeşitli görevler de sağlamıştır.

Hamisi Yirmisekizzâde Çelebi Mehmet Said Efendi'nin de yardımlarıyla, bu nüfuz ona ilk Türk matbaasını kurmak için sultan III. Ahmet'in fermanı ve Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasını alma imkanı tanıdı.

1727 yılında kurulan ve ilk kitabını 1729 yılında basma imkanı sağlayan matbaada Müteferrika ölümüne kadar 17 kitap yayınlamıştır. Ancak onun matbaacılık faaliyetleri bu matbaanın kuruluşundan geriye gitmektedir. 1719 yılına ait Marmara Denizi haritası klişeleri onun ilk matbaacılık çalışmalarına işaret etmektedir. Bunun yanında 1724-5 yılına ait Karadeniz haritası da Müteferrika'nın resmi matbaanın kuruluşunda önceki basım çalışmalarındandır. Bu haritalara ek olarak Müteferrika iki müstakil harita daha basmıştır. Bunların ilki 1729-30 tarihli İran haritası ve diğeri de Mısır haritasıdır.

Müteferrika'nın haritacılık çalışmalarına ek olarak bastığı kitaplar arasında yer alan ve terekesinde bulunan coğrafi eserlerin sayısı ve ek olarak Cihannümâ'nın basılı versiyonunda yaptığı düzeltmeler sırasında kendisini el-Coğrafi olarak nitelemesi onun coğrafya çalışmalarına özel önem verilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu makalenin amacı İbrahim Müteferrika'nın yukarıda bahsedilen dört haritasını kartografik doğrulukları, kaynakları ve yapılma süreçleri açısından incelemektir.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Müteferrika, harita, coğrafya, kartografya, matbaa

Abstract

İbrahim Müteferrika (d. 1747) was a geographer, intellectual and the founder of the first Ottoman imperial publishing house. He was born around 1670-71 in today's Romania as a Christian and arrived in Istanbul, probably, towards the end of 17th century. Having converted to Islam in Istanbul, he started to specialize in Islamic sciences, geography, natural sciences and political sciences in a short time. His diligence and progress also provided him with prestige and diverse posts within the Ottoman court.

His patron Yirmisekizzâde Çelebi Mehmed Said Efendi's aegis, along with the prestige he had already gained, helped him obtain the edict of Sultan Ahmet III and fatwa of shaykh al-islam Abdullah Effendi of Yenişehir in order to establish a publishing house.

Publishing house was founded in 1727 and first book was published in 1729. Müteferrika published 17 books there until his death in 1747. However, it must be noted that Müteferrika's publishing activities date back before the foundation of publishing house. Extant engravings of the map of the Marmara Sea from 1719 show his first endeavors as well as printed map of the Black Sea from 1724-5. Besides these two maps, he printed two independent maps, namely map of Iran (1729-30) and Egypt.

Given the number of books on geography he published and had in his estate, in addition to the knowledge that he mentioned himself as 'Ibrahim the Geographer' in the supplements he did to the published version of Cihannüma, it is obvious that Müteferrika had a particular interest in geography. Consequently, his geographical activities clearly demand more attention.

In this context, this paper aims at investigating aforementioned four maps of Ibrahim Müteferrika in terms of cartographic accuracy, resources and production process.

Key words: İbrahim Müteferrika, maps, geography, cartography, publishing house

Giriş

İstanbul'da kurulan ilk devlet destekli matbaanın kurucusu olması sebebiyle yaşadığı dönemden itibaren İbrahim Müteferrika üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Onun matbaa gibi çok önemli bir kurumu kuran kişi olması, haklı olarak en çok bu özelliğiyle anılmasına sebebiyet vermiştir. Ancak onun matbaacılık faaliyetlerine verilen özel önem kimi yönlerinin daha az incelenmesine de sebep olmuştur. Müteferrika'nın coğrafyacılığı birçok çalışmada vurgulanmış olsa da onun coğrafya çalışmaları üzerine doğrudan eğilen incelemeler şimdilik yeterli olmaktan uzaktır. Thomas D. Goodrich de 2012 yılında Osmanlı kartografya tarihini bekleyen sorular hakkında verdiği bir tebliğde Müteferrika haritaları hakkında çok az çalışmanın olduğunu vurgulamıştır.[1] Söz gelimi bizim bu makalede incelemeye çalışacağımız, İbrahim Müteferrika tarafından basılan dört müstakil basma harita neredeyse Müteferrika hakkında hazırlanan her kapsamlı çalışmada kendine yer bulsa da bu haritalar hakkında ulaşabildiğimiz bilgilerin çoğu birbirini tekrar eder nitelikte açıklamalardan ibarettir. Bu duruma istisna oluşturacak çalışmalar Fikret Sarıcaoğlu ve Ulla Ehrensvard tarafından yapılmıştır. Ulla Ehrensvard'ın 1990 yılında İsveç'te Lund Üniversitesi'nde bulduğu, Müteferrika'nın bastığı Karadeniz ve İran haritaları üzerine yayınladığı makalede[2] özellikle Karadeniz haritası hakkında önemli tespitlerde bulunurken, İran haritası hakkında yaptığı değerlendirme daha kısa ve kapsamı açısından daha dardır. Fikret Sarıcaoğlu'nun İbrahim Müteferrika üzerine ilk baskısını 2008 yılında hazırladığı prestij yayında[3] özellikle İran haritası hakkında, yeri gelince bahsedilecek, önemli tespitleri olmuştur. Yine Sarıcaoğlu'nun 2009 yılında bir sempozyumda sunduğu ve daha sonra yayınlanan Karadeniz haritası üzerine hazırladığı tebliği[4] Ehrensvard'ın

1 Thomas D. Goodrich, "Research Opportunities in Ottoman Cartography and the Location of the Maps", *Seapower, Technology, Trade,* Ed. Dejanirah Couto, Feza Günergun ve Maria Pia Pedani, İstanbul, Denizler Kitabevi, 2014, s. 364.

2 Ulla Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30," *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul Meddelanden,* Vol.15, 1990, s. 46–66.

3 Fikret Sarıcaoğlu, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası = Basmacı İbrahim Efendi and the Müteferrika Press.* 3. baskı. İstanbul, Esen Ofset, 2012.

4 Fikret Sarıcaoğlu, "Karadeniz'in İlk Osmanlı Basma Haritası", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008 Bildiriler* , Ed. G. İltar, Yay. Giresun Belediyesi, II, Ankara 2009, s. 314-319. Bu makale daha sonra şurada tekrar basıldı; Fikret Sarıcaoğlu, "Karadeniz'in İlk Osmanlı Basma Haritası", *Pîrî Reîs'den Örfî Paşa'ya Osmanlı Tarihî Haritaları ve Tarihî Coğrafya Eserleri,* İstanbul, Çamlıca, 2015, s. 189-194. (Biz bu baskıyı kullandık.)

değerlendirmelerini genişletmiştir. Haritanın bulunduğu koleksiyonlar konusunda da önemli bir katkı sunmuştur.

Bu makalenin amacı İbrahim Müteferrika'nın müstakil olarak bastığı dört harita olan Marmara Denizi, Karadeniz, İran ve Mısır haritalarını bir arada inceleyerek, yapılışlarında rol oynayan etkenleri, kaynaklarını, kartografik açıdan değerlerini tartışmak, buna ek olarak da yeni bulgu ve değerlendirmelerle var olan sınırlı literatüre katkıda bulunmaktır.

İbrahim Müteferrika'nın Kısa Biyografisi

İbrahim Müteferrika'nın hayatı hakkında bugüne kadar birçok yayın yapılmıştır. Bizim buradaki amacımız onun kimi noktaları hala karanlıkta kalan biyografisine katkı yapmaktan ziyade, güncel olarak kanıtlanmış ve üzerinde mutabakata varılmış yayınları kullanarak bu makalenin amacına hizmet edebilecek bir biyografisini sunmaktır.

İbrahim Müteferrika, Erdel'in idari merkezi olan ve bugün Romanya sınırlarında bulunan Kluj şehrinde 1670 veya 1671 tarihinde dünyaya gelmiştir. Niyazi Berkes'in değerlendirmelerine göre gençliğinde Ünitaryen bir eğitim almıştır.[5] Orlin Sabev'in ortaya koyduğuna göre ise Müteferrika, neredeyse şüpheye yer bırakmayacak şekilde, Sosinyen inancına sahipti.[6] Daha sonra 1690-91 yıllarında Erdel Hükümdarı İmre Thököly'nin Avusturyalılara karşı ayaklanması esnasında muhtemelen onun yanında yer almış ve bu ayaklanmaya destek veren Osmanlı orduları tarafından bu tarihlerde ya esir alınmış ya da gönüllü olarak İslam dinine geçmiştir.[7]

Müteferrika, bahsedilen ayaklanmadan yaklaşık 20 yıl sonra yazdığı bir risale ile karşımıza çıkar. *Risâle-i İslâmiyye* olarak bilinen bu risale 1710 yılında tamamlanmıştır.[8] Anlaşılan arada geçen dönemde İbrahim, İslam kültürü ve Doğu dilleri konusunda önemli bir ilerleme kaydetmiştir.

İbrahim Müteferrika'nın bugün kendisini tanıma şeklimiz olan müteferrika görevine gelmesi ise Erhan Afyoncu tarafından tespit edildiğine göre 1716 yılına denk gelmektedir. Bu tarihten önce ise kapıkulu süvarilerinin en seçkin grubu olan sipah bölüğünde görev yapmaktaydı. İbrahim müteferrika olduktan sonra, 1716 yılı sonunda Avusturya seferinde görev almış ve

5 Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten,* C. XXVI, No: 104, 1962, s. 715-737.

6 Orlin Sabev, "Portrait and Self-Portrait: Ibrahim Müteferrika's Mind Games", *Osmanlı Araştırmaları*,. XLIV, 2014, s. 99-121.

7 Niyazi Berkes, *a.g.e.*

8 Mahmud Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye,* İstanbul, Server İletişim, 2010.

1717 yılında Türkiye'ye davet edilen II. Ferenc Rakoczi'nin (1676-1735) tercümanı olarak görevlendirilmiştir. Bu görevi Rakoczi'nin öldüğü yıl olan 1735'e kadar devam etmiştir.[9] Rakoczi'nin tercümanlığına atandıktan kısa bir süre sonra Müteferrika matbaacılık faaliyetlerinin ilk adımlarını 1719 yılında atmıştır. Daha sonra 1727 yılında matbaayı resmi olarak açma imkanı bulan Müteferrika burada ömrünün sonuna kadar çalışmıştır. Bunun yanında 1736 yılında Osmanlıların Ruslara savaş ilan etmesiyle birlikte girdiği ittifak arayışı sebebiyle İbrahim Müteferrika Leh baş hatmanı ile doğrudan görüşmeler yapabilmesi için görevlendirildi. Bu görevinden sonra 1738 yılında hâceganlığa terfi ettirilmiştir.[10] Müteferrika'nın ölüm tarihi ise son elde edilen bilgilere göre 1747 olarak tespit edilmiştir.[11]

İbrahim Müteferrika'nın Coğrafya (B)İlgisi

Her ne kadar İbrahim Müteferrika denince bugün büyük çoğunluğun ilk aklına gelen şey onun ilk devlet destekli Türk matbaasının kurucusu olması olsa da Müteferrika'nın meşgul olduğu disiplinler arasında coğrafya önemli bir yer tutuyordu. O kadar ki farklı yerlerde kendini İbrahim el-Coğrafi olarak niteliyordu.[12] Buna ek olarak matbaasında bastığı kitaplar arasında da coğrafya eserleri önemli bir mevcuda sahipti.[13] Bu eserler arasında bulunan Katip Çelebi'nin (1608 - 1657) *Cihannümâ*'sı özel bir öneme sahiptir. Müteferrika *Cihannümâ*'yı yayına hazırlarken esere katkıda bulunmuş, yeni harita ve diyagramlar hazırlamıştır.[14] Bunun dışında terekesindeki kitaplar arasında hem Batı hem Doğu dillerinde yazılmış haritaların ve coğrafya eserlerinin kapladığı yer onun coğrafyaya olan özel ilgisini gözler önüne sermektedir.[15]

9 Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten*, C. LXV, No: 243, 2001, s. 607-622.

10 Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika'nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefaretnâmesi", *Osmanlı Araştırmaları*,. XLVIII, 2016, s. 105-142.

11 Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", s. 616; Orlin Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006, s. 97-99.

12 Orlin Sabev, "Portrait and Self-Portrait: Ibrahim Müteferrika's Mind Games", *Osmanlı Araştırmaları*,. XLIV, 2014, s. 99-121; *Kitâb-ı Cihannüma li-Kâtip Çelebi*, Kostantiniyye, 1145 [1732], s. 3', 25-26 arasındaki harita kartuşu.

13 Matbaada yayınlanan eserler, baskı sayıları ve satış fiyatları birçok yayında verilmiştir. Mesela bkz. Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), s.296; William J. Watson, "İbrahim Müteferrika ve Turkish Incunabula", *Journal of the American Oriental Society,* Vol. 88, No: 3, Jul-Sep 1968, s. 435.441.

14 İbrahim Müteferrika'nın Cihhanümâ baskısına eklediği harita ve diyagramların listesi için bkz. Sabev, *a.g.e*, s. 218-220.

15 Terekesindeki bulunan kitap ve sair eşya için bkz. Sabev, *a.g.e*, s. 345-364.

Kimi araştırmacılar tarafından, haklı olarak, bir aydınlanma çağı figürü olarak değerlendirilen Müteferrika'nın[16] yoğun coğrafya ilgisine tarihe olan merakı da eşlik ediyordu ki; bu iki güçlü alakanın köklerini pratik sebeplerle, yani Saray'da üstlendiği diplomatik görevlerin bir gereği olarak açıklamak mümkündür. Nitekim kendi telif ettiği *Usûlü'l Hikem fî Nizâmü'l Ümem* (1732) adlı eserinde de coğrafya bilgisinin; devlet adamlarının devletlerinin sınırlarını, fiziki özelliklerini, kalelerini ve beşeri özelliklerini bilmelerinin, elzem olduğu vurgusu bulunmaktadır.[17] Aşağıda incelenecek dört harita Müteferrika'nın coğrafya ve kartografya ilgi ve bilgisini irdelemeye çalışacaktır.

Marmara Haritası

İbrahim Müteferrika matbaa kurma çalışmaları sırasında muhtemelen 1726-7 yıllarında sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya (1666-1730) bir istida sunar. Bu istidada Vankulu Lügatinin başından birkaç sayfa bastığını ve kendisine bu lügatin ve başka eserlerin basılması konusunda gerekli iznin verilmesini arz eder. Bu istidada önemli noktalardan biri Müteferrika'nın matbaacılıkla sekiz yıldır uğraştığını belirtmesidir.[18]

İlgili dilekçeyi ilk defa yayınlayan İhsan Sungu aynı makalesinde kendisinin keşfettiği 1719-20 tarihli şimşir ağacına hakkedilmiş bir Marmara Haritası kalıbından bahseder. Bu haritada haritanın yapanı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sungu da haklı bir biçimde ilgili istidayı da göz önünde bulundurarak haritanın İbrahim Müteferrika'ya ait olduğunu söylemektedir.[19] (Harita 1)[20]

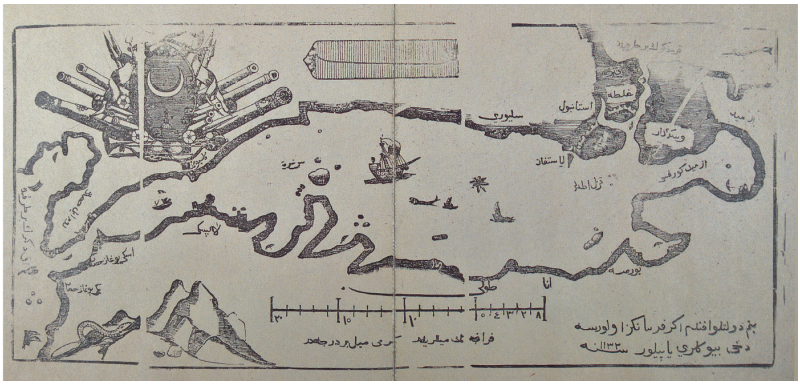
16 Vefa Erginbaş, "Enlightment in the Ottoman Context: İbrahim Müteferrika and His Intellectual Landscape", *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East,* Ed. Geoffrey Roper, Leiden ve Boston, Brill, 2014, s. 72; A. D. Jeltyakov, "K Voprosu ob istokah prosvetitelstva v Osmanskoy imperii. Formirovanie i razvitie svetskih tendentsiy v turetskom kulture XVIII – seredinıy XIX v.", *Balkanskiye issledovaniya,* C. 6, 1980, s. 46-47'den aktaran, Sabev, İbrahim Müteferrika ..., s. 252.

17 *Usûlü'l Hikem fî Nizâmü'l Ümem,* Kostantiniye, 1144, v. 23-28.

18 İhsan Sungu, "Milli Tarihe Ait Tetkikler: İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar" *Hayat*, 1927, No:73, s. 9-15.

19 *A.g.e.*

20 Harita 1996'da yılında İstanbul'da hazırlanan "Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar" isimli serginin kataloğu için sergi ekibi tarafından kalıbı üzerinden tekrar basılmıştır. Biz de burada daha yüksek kalitede olduğu için bu görseli kullandık. Bkz. Turgut Kut ve Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar,* İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 22-23.

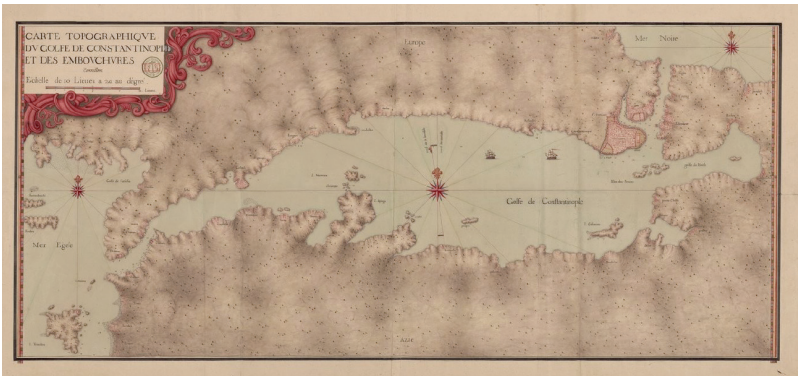
Harita 1: Marmara Haritası, İbrahim Müteferikka

Müteferrika'nın matbaacılık çalışmalarının günümüze ulaşan en eski örneği olan bu harita kalıbı 19 x 43 cm boyutlarındadır. Haritanın henüz basılı bir kopyasına rastlanmamıştır. Herhangi bir başlığı bulunmayan haritanın sağ alt köşesinde "Benim devletlü efendim eğer fermanınız olursa dahi büyükleri yapılır sene 1132" notu bulunmaktadır. Haritanın ölçeği çizgi ölçek olarak belirtilmiştir ve her derece yirmi "françe mili"ne eşittir. Haritada ne enlemler ne de boylamlar belirtilmiştir. Ayrıca rüzgar gülü de bulunmamaktadır. Dolayısıyla haritanın ne amaçla yapıldığını söylememiz mümkün değildir. Sol üst köşede bulunan arma ise dikkati haizdir. İçinde yukarıya doğru bakan bir hilalin bulunduğu kalkanın çevresinde mızraklar, flamalar, top namluları, ok ve yay bulunmaktadır. Kemal Özdemir'e göre bu Osmanlı Devleti'nde batılı anlamda yapılan ilk arma çalışmasıdır.[21] Haritanın arma dışındaki dekore edilme biçimi de dikkat çekicidir. Dönemin Avrupa haritalarında rastlandığı üzere çeşitli hayvanlar dekorasyon için kullanılmıştır. Deniz üzerinde balıklar ve deniz yıldızı kullanılırken Lapseki kıyılarında tam kıyı şeridi çizgisinin üzerinde oturmuş şekilde bir aslan resmedilmiştir. Bunun yanı sıra Kaz Dağları'nın tasviri ve bir yılanla süslenmesi de ayrıca vurgulanması gereken bir noktadır. Anlaşılan burada mitolojik bir vurgu kaygısı da vardır.

Bugüne kadar Müteferrika'nın Marmara Denizi haritası onun ilk matbaacılık ürünü olması ve yüksek ihtimalle basılı ilk Osmanlı haritası olması hasebiyle ilgiye mazhar olmuştur. Ancak harita kartografik açıdan yeterli bir değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Abdurrahman Aygün bir cümle ile haritanın iyi bir harita olmadığına vurgu yapmıştır.[22] Haritanın kaynakları

21 Kemal Özdemir, *Osmanlı Arması*, İstanbul, Dönence, 1997, s. 72-73.

22 Abdurrahman [Aygün], "Türkiye'de İlk Harita Basımı ve İlk Asri Matbaa", Harita Dergisi, No:4, 1934, s. 83-88.

Harita 2: Carte Topographique du Golfe de Constantinople et Des Embouchures, Cornillon, BnF

üzerine ise herhangi bir fikir beyan edilmemiştir. Türkiye'de bulunan arşivlerde bu haritaya kaynaklık edebilecek yerli veya yabancı herhangi bir haritaya rastlamış değiliz. Zaten İbrahim Müteferrika'nın ilgili haritanın hazırlanmasında yerli bir harita kullanmadığı gayet açıktır. Çünkü kendisinden önce yapılan ve günümüze ulaşan Osmanlı haritalarının hiç birinde Marmara Denizi'nin buna benzer kartografik bir temsili görülmemektedir. Ayrıca yaygın olarak dolaşımda bulunan Avrupa haritalarında (çoğunlukla portolanlar) da buna benzer bir temsille karşılaşmak çok mümkün değildir. İlaveten kendisinin yaklaşık beş sene sonra yapacağı Karadeniz haritasında da Marmara Denizi'nin çizimi buradaki ile herhangi bir benzerlik taşımamaktadır. Ancak haritanın ölçeğinden hareketle kaynak haritanın bir Fransız haritası olabileceği fikriyle farklı Fransız kütüphane ve arşivlerinde bir araştırma yürütüldü.

Araştırmalar sonucunda Paris'te bulunan Bibliothèque Natinonale de France'ın (BnF) haritalar ve planlar bölümünde tespit ettiğimiz bir haritanın yüksek ihtimalle İbrahim Müteferrika'nın Marmara Denizi haritasına temel kaynak oluşturduğunu müşahede ettik.[23] Bahsi geçen harita, kendisi hakkında bilgi sahibi olmadığımız Cornillon isimli bir kartograf tarafından yapılmıştır. Haritanın üzerinde herhangi bir yapım tarihi bulunmamaktadır. (Harita 2)

Haritanın Müteferrika'ya kaynaklık etmiş olabileceğini düşündüren sebepler şunlar olmuştur:

23 Bibliothèque Nationale de France (BnF), GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 6. İlgili 98 numaralı portfolyo ve onun eki olan 98 BIS kodlu portfolyo bu makalenin yazarı tarafından, 2015 yılında ilgili kütüphanede 2016 yılının Mayıs ayında İzmir'de bulunan Arkas Sanat Merkezi'nde düzenlenen "Üç Deniz Arasında" sergisi araştırmaları çerçevesinde tasnif edilmiştir.

1. Daha önce Müteferrika'nın hazırladığı haritada Marmara Denizi'nin çiziminin Osmanlı kartografya geleneğine uygun olmadığını belirtmiştik. Cornillon'un haritası da günümüze ulaşan ilgili döneme ait Fransız haritaları arasında benzersiz bir noktada bulunmaktadır. Kapıdağı Yarımadası'nın, İzmit Körfezi'nin çizimleri oldukça farklıdır. Bunun dışında özellikle İstanbul ve Galata'nın çizimine benzer bir çizime incelenen diğer haritalarda rastlanmamıştır. Bu bahsi edilen bölgelerin çizimi Müteferrika'nın haritasında birebir aynıdır.

2. Cornillon'un haritası 38 x 66 cm boyutlarındadır. Müteferrika'nın hazırladığı harita kalıbı bu haritanın üçte bir oranında küçültülmüşüdür.

3. Yer isimleri tesadüfün ötesinde benzerlikler arz etmektedir. Müteferrika haritasında yer isimlerinin seyrekliği dikkat çekmektedir. Cornillon Müteferrika'ya nazaran daha fazla yer ismini kaydetmiş olsa da aynı açıdan dikkat çekicidir. İbrahim Müteferrika'nın haritasında kaydettiği yer isimleri Cornillon'un seçimini yansıtmaktadır. Cornillon İstanbul-Silivri arasında başka hiçbir yer ismini kaydetmezken Müteferrika da aynı şeyi yapmaktadır. Buna karşılık Cornillon Silivri'den sonra Gelibolu'ya kadar olan bölgede kimi yer isimlerini yine seyrek olarak belirtse de Müteferrika Gelibolu'ya kadar başka bir yeri belirtmemiştir. Cornillon Çanakkale Boğazı'nın Rumeli ve Anadolu kıyılarında yalnızca kaleleri işaretlemiştir. Müteferrika da aynı şeyi yapmıştır, ancak o ilgili bölgedeki dört kale yerine üç tanesini haritasında belirtmiştir. Buna ek olarak, Cornillon döneminde yapılan haritalarda bu kaleleri genellikle 'Eski' ve 'Yeni' olarak ayıran Fransız haritalarının aksine her birinin sadece kale olduğunu belirtirken; Müteferrika Anadolu kısmındaki kaleleri 'Yeni' ve 'Eski' Boğaz Hisarı olarak adlandırmıştır. Müteferrika'nın Cornillon'dan özellikle ayrıldığı nokta; Cornillon'un herhangi bir yer ismini Fransızlar tarafından bilindiği şekliyle veya kimi zaman yanlış translisterasyonla yazmasına karşılık bu yer isimlerini Osmanlılarca bilinen şekliyle yazmış olmasıdır. Örnek vermek gerekirse, Cornillon'un 'Selimbri' olarak kaydettiği yer Müteferrika haritasında 'Silivri' şeklinde, 'Lapsatia' ise 'Lapseki' olarak yer almıştır.

4. Cornillon haritasındaki ölçek ile Müteferrika haritasının ölçekleri aynıdır.

Bu değerlendirmeler ışığında, İbrahim Müteferrika'nın doğrudan Cornillon'un yaptığı haritaya olmasa bile en azından bu haritadan yola çıkarak üretilen kopyalardan birine ulaşmış olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Burada daha önemli olan nokta bu haritanın İstanbul'a dek gelmiş

olmasıdır. Bilindiği üzere Osmanlı-Fransız ilişkileri 17. yüzyılın ikinci yarısında önemli krizler yaşıyordu. Osmanlıların 1683 yılındaki Viyana kuşatmasına giden süreçte izledikleri siyaset sebebiyle zora düşen Fransa kralı XIV. Louis (sal.1643-1715), bir süredir gündeminde olan İstanbul'u işgal tasarısını devreye sokmaya karar vermişti. Bunun için 1685 yılında İstanbul'daki Fransız elçisinin ölümü üzerine, yeni elçinin atanma süreci fırsat olarak değerlendirilip harekete geçildi. Eylül ayında Paris'ten yola çıkan yeni elçinin heyetinde bu plan çerçevesinde görevlendirilen mühendis, kartograf ve denizciler bulunmaktaydı. Bu ekibin yapması gerekenler; özellikle Çanakkale Boğazı'nın ve boğazda bulunan kalelerin plan ve haritalarının ayrıntılı olarak çıkarılmasıydı. Bunun yanında doğal olarak Marmara Denizi ve İstanbul'un da ayrıntılı haritalarının çıkarılması kralın emirleri arasındaydı. Her ne kadar XIV. Louis'nin işgal tasarısı askeri açıdan uygulamaya geçemese de bu misyon çerçevesinde yapılan harita ve planlar oldukça önemli eserlerdir.[24]

İşte Müteferrika'nın kaynak olarak kullandığını düşündüğümüz Cornillon haritası da bu plan bünyesinde hazırlanmış olmalıdır. Her ne kadar Cornillon'un bu keşif ekibinde yer aldığına dair elimizde bir delil yoksa da onun Çanakkale Boğazı'ndaki hisar ve kaleler için hazırladığı planları ve İstanbul ve Marmara Denizi haritalarını ekipte bulunduğunu bildiğimiz kartografların haritalarıyla karşılaştırdığımızda, Cornillon'un haritalarının da bu plan çerçevesinde hazırlandığı anlaşılmaktadır. İbrahim Müteferrika'nın bu haritaya hangi yollardan ulaştığı hakkında elimizde şu an için herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Haritanın yapıldığı yıllarda Saray çevrelerinde artan nüfuzunu kullanarak mı veyahut tercümanı olarak görevlendirildiği, sürgün yıllarını Fransa'da geçiren II. Rakoczi aracılığıyla mı haritayı elde ettiği hakkında söylenecekler şu an için sadece spekülasyondan ibaret olacaktır.

Marmara haritasının kaç adet basıldığı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak İsveç Devleti'nin 1732 yılında önce yerli tüccarların İsveç'le

24 Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Tasarısı,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, özellikle s.119-166. Bu yayından üretilen ve sadece bu tasarı çerçevesinde yapılan haritalar hakkında bkz. Faruk Bilici, "Ortières Markisi Etienne Gravier'nin Görevi Sonunda Hazırlanan, 17. Yüzyıl Tarihli Boğazlar ve İstanbul Haritaları", *Üç Deniz Arasında*, Ed. Jean François Pérouse ve Feza Günergun, İzmir, Arkas Sanat Merkezi, 2016, s. 88-94. Çanakkale ve İstanbul boğazlarındaki kale ve hisarlar ve Fransızların bunlar hakkında hazırladıkları haritalar için bkz. Dejanirah Couto, "Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı Hisarları", *Üç Deniz Arasında*, Ed. Jean François Pérouse ve Feza Günergun, İzmir, Arkas Sanat Merkezi, 2016, s. 104-117; Dejanirah Couto, "İstanbul Boğazı'ndaki Osmanlı Hisarları", *Üç Deniz Arasında*, Ed. Jean François Pérouse ve Feza Günergun, İzmir, Arkas Sanat Merkezi, 2016, s. 118-126.

ticari ilişki kurmalarını sağlaması için görevlendirdiği, 1734 yılının Aralık ayından itibaren de İsveç elçisi olarak atadığı Edvard Carleson (1704-1767) İstanbul'da bulunduğu sıralarda 1734 veya 1735 yılında İbrahim Müteferrika ile tanışmış ve Müteferrika matbaada o zamana kadar basılan kitapları ile Karadeniz ve İran haritalarını kendisine hediye etmiştir. Carleson İsveç'e gönderdiği raporda Karadeniz ve İran haritalarından bahsederken, Marmara Denizi haritasına dair herhangi bir şey söylememiştir.[25] Dolayısıyla haritanın hazırlanmasından yaklaşık 15 sene sonra haritanın İstanbul'da dolaşımda olmadığını düşünebiliriz. Bunun yanı sıra haritada yer alan "Benim devletlü efendim eğer fermanınız olursa dahi büyükleri yapılır" ibaresi ve bu haritanın hazırlandığı dönemde Müteferrika'nın henüz ilk matbaacılık çalışmalarını yapıyor olması, bu haritanın sadece deneme amaçlı ve oldukça az sayıda, belki birkaç adet, basıldığı fikrini yaratmaktadır.

Karadeniz Haritası

Bilindiği üzere Karadeniz, II. Mehmet (sal. 1451-1481) döneminden başlayarak kademeli olarak nihayet 1538'de bir Türk gölü haline getirilmişti. Kırım'ın ilhakı da buradaki Osmanlı varlığını garantilemişti.[26] Osmanlıların bölgedeki bu mutlak hegemonyası 17. yüzyılın sonuna kadar neredeyse hiç tehdit almadan devam etti. Karadeniz'de sadece Osmanlı Devleti'nden kapitülasyon almış ülkelerin ticaret gemileri seyahat edebiliyordu. Viyana'daki mağlubiyetten sonra Rusların bu durumdan faydalanmak için harekete geçmesi ve 1686 yılında Kutsal Liga'ya katılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyinde hareketlilik başladı. Ruslar ve Lehler 1687'de Kazakların yardımıyla Kırım üzerine yürüdüler ancak iaşe problemleri sebebiyle Ruslar yarı yoldan Moskova'ya döndüler, Lehler de Kamaniçe civarından geri dönüş yaptılar. Daha sonra Don nehri üzerinde yeni bir donanma inşa eden Rusya 1696'da Azak Kalesi'ni teslim ve Azak Denizi'ni kontrolü altına aldı. Öte yandan İmparatorluğun Avrupa topraklarında Viyana yenilgisinden itibaren devam eden savaşlar, 1697'deki Zenta yenilgisiyle beraber Osmanlıları barış talep etmeye zorlamıştı. 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ağır

25 Ulla Ehrensvard, "İlk Türkçe Kitapların Elde Edilişleri Hakkında Ön Bilgiler", *İbrahim Müteferrika Basımevi ve bastığı ilk eserler =: İbrahim Müteferrika›s Printing House and its first printed books,* Ed. Mustafa Akbulut, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği.1979, s.7-8.

26 Halil İnalcık, "The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans", *Archeion Pontou,* No: 35, 1979, s. 74-110; Halil İnalcık, "Fâtih, Boğazların Tahkimi, Karadeniz; Bir Osmanlı Gölü", Çanakkale Şavaşları Tarihi Vol:1, Ed. Mustafa Demir, Istanbul, Değişim Yayınları, s. 45-52.

sonuçlar getirdi.[27] Müzakerelerde Rusya ile kimi anlaşmazlıklar sebebiyle barış yapılamadı. Bu sebeple akabinde İstanbul'da Rusya ile anlaşma yapılması için anlaşıldı. 1700 yılında yapılan anlaşmaya göre Rusya ele geçirdiği Azak ve civarını elinde tutarken, Kerç boğazı civarında talep ettiği hakları elde edemedi. Anlaşmanın sonucunda Osmanlılar Kerç'de muhtemel Rus tehlikesine karşı 1703 yılında Yeni Kaleyi inşa ettiler.[28] Osmanlı Devleti ile 30 yıl geçerli bu anlaşmayı yapan Rusya yüzünü kuzeye, İsveç'e çevirmişti. 1701 yılında başlayan ve Kuzey Savaşları denen bu savaşlar 20 yıl devam etmiştir. Bu savaşlar esnasında 1709 yılında yaralanan İsveç Kralı XII. Karl (sal. 1697- 1718) Osmanlı topraklarına sığındı. İstanbul'da İsveç Kralı'nın faaliyetleri ve Rusya'nın İstanbul Antlaşması şartlarını ihlal etmesi 1711 yılında yeni bir savaşa sebep oldu. Osmanlı Devleti'nin mutlak galibiyetiyle sonuçlanan savaş sonunda aynı yıl imzalanan Prut Antlaşması'na göre Azak Kalesi ve etrafındaki alan Osmanlılara iade edildi.

İbrahim Müteferrika'nın bastığı ikinci harita olan Karadeniz Haritası bu atmosferde hazırlandı. Haritanın yapım tarihi kartuşta Hicri 1137/ Miladi 1724-5 olarak belirtilmiştir. Müteferrika matbaasının 1727 yılındaki resmi kuruluşu göz önüne alınınca bu tarih hakkında da birkaç söz söyleme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz, İbrahim Müteferrika'nın 1726-27 tarihinde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya sunduğu istidada matbaa çalışmaları için gerekli finansmanın sağlanması için iki yıldır Yirmisekizzade Mehmed Said Paşa'dan (ö. 1761) destek aldığını, fakat bundan sonra bunun mümkün olmadığını belirterek, sadrazamdan mali destek talep etmektedir. Bunun akabinde de sadrazam gerekli yazışma sürecini başlatır ve 1727 yılının Temmuz ayında Sultan III. Ahmet (1703-1730) matbaanın kuruluşu için ferman verir. Buna ek olarak tabi ki bir de 1726 yılında İbrahim Müteferrika'nın matbaanın faydalarını anlattığı *Vesiletü't Tibaa* adlı risalesi de yine sadrazama sunulmuştur. Dolayısıyla kimi yazarlar tarafından da değerlendirildiği gibi ilgili istida ve risale matbaa çalışmaya başladıktan sonra matbaaya direnen çevrelere karşı kamuoyu oluşturma amacıyla hazırlanmıştır.[29]

Müteferrika matbaasının fiili kuruluşunun izlerini Karadeniz haritasının kartuşundan da takip edebiliyoruz. Öncelikle haritanın 1724-5 yıllarına

27 Abdülkadir Özcan, "Karlofça Antlaşması". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.24, 2001, s. 504-507.

28 Hakan Kırımlı, "Kerç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.25, 2002, s. 275-276.

29 Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), s.147.

denk gelen yapım tarihi, Müteferrika'nın bahsi geçen istidasında yer alan iki yıldır matbaa çalışmaları yürüttüğü yönündeki bilgiyi doğrular niteliktedir. Buna ek olarak matbaaya muhalif çevrelerin etkisini de yine kartuşta yer alan şu cümlede görüyoruz: "...siyâk-ı merkûma ifrâğ ve ma'rifet-i fenn-i zât-ı nuhûset-sıfatlarına tahsîs eden muhâlifine rağmen devletlü ve inâyetlü veliyyü'n ni'âm mürüvvetlü efendimiz hazretlerinin himmet-i kimyâ-âsârlarıyla bu nev-resîd şâhid-i resm-i resîm nazar-ı hikmet-şinâs-ı âsâfide numûne olmak içün tarîk-i basma ile ilbâs-ı nev-libâs kılındı."

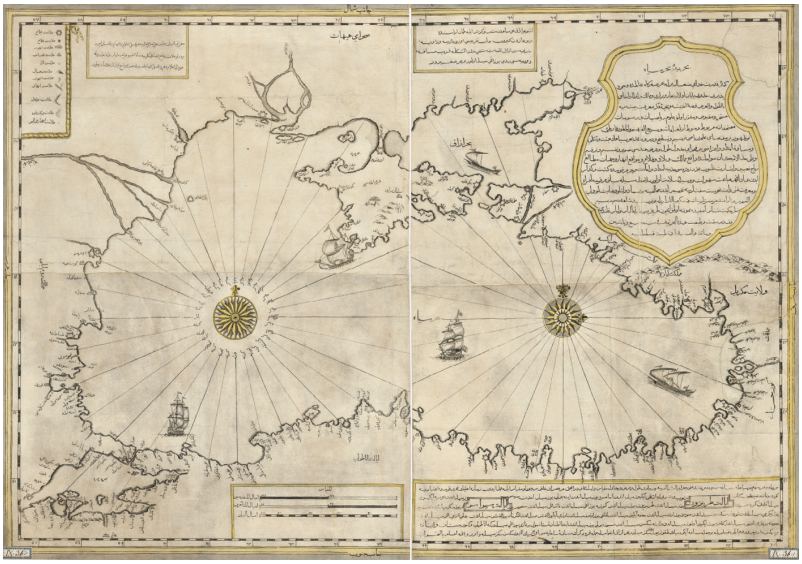
Bu durumda Karadeniz haritasının halihazırda çalışmakta olduğu düşünülen matbaada yapılan ilk baskı olduğunu söyleyebiliriz. Bu ilk baskının bir harita olmasının yukarıda bahsedilen politik atmosfer dışında bir başka sebebini de çağdaş bir Fransız gazetesinde yer alan bir haberden çıkarsayabiliriz. Fransa'da yayımlanan Gazzette de France 18 Ocak 1727 tarihli üçüncü sayısında İstanbul'dan 19 Kasım 1726 tarihinde bildirilen bir haberde Müteferrika matbaası hakkında kimi bilgiler yer almaktadır.[30] Habere göre matbaa kurulması görevi Zair Ağa'ya (Said Ağa) verilmiştir ve gerekli hazırlıklar da tamamlanmıştır. Said Ağa'nın Paris'ten getirdiği, büyük çoğunluğu "sieur de lisle"e[31] ait haritaları basmayı planladığı da vurgulanmaktadır. Bir de şüphesiz İbrahim Müteferrika'nın daha önce bahsettiğimiz coğrafyacı kimliğinin bu haritanın hazırlanmasının sebeplerinden biri olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Karadeniz haritası, Marmara Denizi haritasının aksine bir başlık taşımaktadır: *Bahriyye-i Bahr-i Siyah*. Başlıktaki "bahriyye" tabiri bizim için önem arz etmektedir. Bilindiği üzere Piri Reis'in (ö. 1553) meşhur kitabı *Kitab-ı Bahriyye* (1521) Akdeniz'de seyrüsefer eden gemiler için hazırlanmış bir kılavuz niteliğindedir. Avrupa'da da benzerleri görülen bu tür kitaplar portolan haritalarını içeren eserlerdir. İbrahim Müteferrika'nın haritasının başlığında, Piri Reis'ten sonra rastlamadığımız, bu kelimeye yer vermesi onun haritayı bir portolan olarak tasarladığını ve hazırladığını göstermektedir. Nitekim, ayrıca kartuşta yer alan metinde kullandığı "karti" kelimesi de Osmanlılarca portolan haritaları için kullanılan bir terim olagelmiştir.[32]

30 *Gazette de France*, 18 Janvier 1727, No:3, s. 26.

31 Bu kişi şüphesiz dönemin en önemli kartograflarından Guillaume Delisle'dir (1675-1726). Delisle hakkında bkz. (Çevrimiçi) https://www.britannica.com/biography/Guillaume-Delisle 30 Mart 2018.

32 Ahmet Karamustafa, "Introduction to Ottoman Cartography", *The History of Cartography, Cartography in Traditional Islamic and South Asian Societies,* Ed. J. B. Harley ve David Woodsward, Chicago, The University of Chicago Press, Vol. 2.1, 1992, s. 206-208.

Harita 3: Bahriyye-i Bahri Siyah, İbrahim Müteferrika, Harvard University

Şunu da belirtmek gerekir ki; haritanın bünyesinde yer alan kimi öğeler bahsedilen terimlere yer verilmemiş olsa dahi haritanın portolan olarak hazırlandığını anlamamıza yeterli olacaktır. Yer isimlerinin kıyılara dik olarak yazılmış olması, kıyılar dışındaki bölgelerin ayrıntılandırılmaması, kerte hatları ve rüzgar güllerinin varlığı portolan haritalarının tipik öğeleri olarak yüzyıllardır kullanılmaktaydı. (Harita 3)

Haritanın sağ üst köşesinde yer alan kartuşundaki metinde haritanın yapılış amacı ve haritanın muhteviyatı hakkında bilgiler yer almaktadır:

Kemâl-i kudret-i Hudâ-yı Müte'âl birle arsa-gâh-ı âlemde vücûd-pezîr-i bî-hadd ü bî-pâyân olan bihâr ve berârî ve memâlik ve aktâr-ı nâ-mütenâhi bi't tûl ve'l arz kabza-i endîşe ve pence-i fikr-i ma'rifet-pîşeye müsahhar ve makbûz ve mukarrer olmak ulûm-ı riyâziyyât ve rüsûmât-ı masahhafâta merbût ve menût olmağla, işbu serî'ü'l-fehm ve'l-hutûr karti-i nev-zuhûr ber-muktezâ-yı ilm-i riyâzî tersîm ve tastîh ve derûnunda Bahr-i Siyah'ın hey'et ve şekli ve mesâfe-i imtidâd ve i'tirâzı ber-fehvâ-yı cedvel-i tûl ve'l arz-ı hendesî tasvîr ve taksîm ve terkîm ve alâ haddi'l imkân sevâhilinde vâkı' memâlik ve bilâd ve kılâ' ve mevakî'-i enhâr ve cihât-ı metâli'-i riyâh tâ'yîn ve işaret kılınup mecerred zümre-i muvahhidîne imdâd ve i'ânet ve bahr-i merkûmda geşt ü güzâr eden ibâdullâha bâ'is suhûlet ve vesîle-i selâmet olur mülâhazasıyla siyâk-ı merkûma ifrâğ ve ma'rifet-i fenn-i zât-ı nuhûset-sıfatlarına tahsîs eden muhâlifine rağmen devletlü ve inâyetlü

veliyyü'n ni'âm mürüvvetlü efendimiz hazretlerinin himmet-i kimyâ-âsârlarıyla bu nev-resîd şâhid-i resm-i resîm nazar-ı hikmet-şinâs-ı âsâfide numûne olmak içün tarîk-i basma ile ilbâs-ı nev-libâs kılındı. Fe-kad rusimet ve tubi'at hâzihi'l-bahriyye fî seneti seb'a ve selâsîne ve mi'eti ve elf, fî beldeti tayyibeti Kostantiniyye.

Haritanın sağ alt köşesinde yer alan kutuda ise İstanbul Boğazı'ndan çıkılıp güney-doğu yönünde kıyılar takip edilerek önce Ereğli, oradan Amasra ve sonra İnebolu ve diğer yerler takip edilerek Karadeniz boyunca verilen durak yerleri arası mesafeler bildirilir ve nihayetinde Karadeniz kıyılarının toplam mesafesi mil cinsinden belirtilir. Kartuşun hemen solunda yer alan kutuda ise Azak Denizi'nin sınırları ve çevresi mil cinsinden bildirilmektedir. Sol üst köşede yer alan lejantta haritada yer alan semboller sıralanmıştır. İlginç olan ise lejantın hemen yanında yer alan küçük kutuda lejantta yer alan sembollerin çizilme sebebinin açıklanmasıdır.

Haritanın ne kartuşunda ne de başka herhangi bir yerinde İbrahim Müteferrika'nın ismi geçmektedir. Ehrensvard bunu haritanın Müteferrika'nın henüz kendini ispatlamadığı bir dönemde yapılması sebebiyle onun çekingenliğine yormaktadır.[33] Aynı şekilde haritanın gravür ustaları hakkında da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 1782 yılında İstanbul'da bulunan Giambattista Toderini, daha sonra Müteferrika'nın Cihannüma'nın matbu baskısı için hazırladığı haritalarda da isimleri geçen Kırımlı Ahmet ve Galatalı Mıgırdiç ile çalıştığını vurgular.[34] Her ne kadar Orlin Sabev'in araştırma ve değerlendirmelerine göre bu isimler matbaanın sabit çalışanı olmak yerine, ihtiyaç olduğunda gelip gerekli gravür işlerini yapıyor görünseler de bu haritanın yapım sürecinde rol aldıklarını düşünebiliriz.[35]

Karadeniz Haritası dört bakır levha üzerine hakkedilmiştir ve boyutları 66 x 99 cm boyutlarındadır. Haritanın günümüze ulaşmış az sayıda kopyası bulunmaktadır. Türkiye'de bulunan tek kopya Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonlarında bulunmaktadır.[36] Bu kopya kalıptan renksiz kopya basıldıktan sonra elle renklendirilmiştir. İsveç'te Lund Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan diğer bir kopya, Ulla Ehrensvard tarafından keşfedilmiş

33 Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s.59.

34 Giambattista Toderini, *De la Littérature des Turcs*, Çev. M. l'Abbé de Cournand, Paris, Poinçot, Vol. 3, 1789, s.130-131.

35 Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), s.166.

36 *Bahriyye-i Bahri Siyah*, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1817.

ve üzerine daha önce sözü geçen makale yayınlanmıştır.[37] Burada bulunan kopya Edvard Carleson'a İstanbul'da bulunduğu sıralarda İbrahim Müteferrika tarafından hediye edilmiştir. Harvard Üniversitesi koleksiyonlarında bulunan bir diğer kopya ise şimdiye değin bahsettiğimiz kopyalardan daha farklı renklendirilmiştir. Bu harita daha önce Avusturyalı general ve kartograf Franz von Hauslab'ın (1798-1833) koleksiyonunda bulunmaktaydı.[38] Hauslab 1827 yılından 1830 yılına dek İstanbul'da Viyana'ya eğitime gönderilecek öğrencilerin eğitmeni olarak görev yapmıştı. Haritayı da bu görevi esnasında edinmiş olmalıdır.[39] Günümüze ulaştığını bildiğimiz son kopya ise Yale Üniversitesi'nde Beinecke Kütüphanesi'nin koleksiyonları arasında bulunmaktadır.[40] Bu haritanın renklendirmesi diğer haritalardan farklı ve en çeşitli renklendirmeye sahip haritadır. Harita ilgili koleksiyona 1959 yılında New York'da bulunan eski kitap koleksiyoncusu ve müzayedecisi H. P. Kraus adlı kurumdan satın alma yoluyla girmiştir.[41]

Müteferrika'nın Karadeniz haritasını hazırlarken kullandığı kaynaklar daha önce bahsi geçen Sarıcaoğlu'nun ve Ehrensvard'ın makalelerinde sorgulanmıştır. Her iki yazar da IV. Mehmed (s. 1648-1687) döneminde hazırlanan Seyyid Nuh Deniz Atlası'nın en temel kaynaklardan olduğunu belirtmişlerdir.[42] İlgili atlasta yer alan Karadeniz'in kıyılarını gösteren haritalar incelendiğinde gerçekten de bu haritaların kaynak olarak kullanıldığı an-

37 Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s.46-66.

38 [51-2587], Houghton Library, Harvard University; Fikret Sarıcaoğlu, "Karadeniz'in İlk Osmanlı Basma Haritası", s.191.

39 Constant von Burzbach, "Hauslab, Franz Ritter von", *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich,* Wien, Aus der kaiserlich-königlichen hof - und staatsdruckerie, s.90-92.

40 [492 1723], Beinecke Library, Yale University; Anton Gordyeyev ve Vladimir Bulatov, *Cartography of Black Sea and Sea of Azov: Retrospective,* Moscow, [Yayınevi belirtilmemiş], 2007, s. 41.

41 Yale Üniversitesi, Beinecke Kütüphanesi kütüphanecilerinden Sara Powell ile e-posta üzerinden görüşme. Haritanın ilgili müzayede firmasına nereden ulaştığı konusunda henüz bilgi sahibi olamadık. Firmanın aynı yıl satış için hazırladığı ve coğrafya eserlerinin de bulunduğu katalogta haritanın izine rastlanmamıştır. Katalog için bkz. H. P. Kraus (firm), *English books, manuscripts, incunabula, voyages, Americana, geography, bindings, natural history: including a Caxton in its original binding ...*, New York, N.Y., H.P. Kraus, 1959.

42 Sarıcaoğlu, "Karadeniz'in İlk Osmanlı Basma Haritası", s.193-194; Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s.61. Seyyid Nuh Atlası için bkz. Franz Babinger, "Seyyid Nûh and His Turkish Sailing Handbook", *Imago Mundi,* Vol.12, No:1, 1955, s. 180-182; Hans Joachim Kissling, *Der See-Atlas des Sejjid-Nûh,* München, Trofenik, 1966.

laşılmaktadır. Sarıcaoğlu aynı zamanda Ali Macar Reis Atlası'nda yer alan tek parça Karadeniz haritasının da kaynaklar arasında olduğu fikrindedir.[43] İbrahim Müteferrika kendi yaptığı haritada kartografik açıdan çok az katkı yapmış gibi görünmektedir. Ehrensvard Müteferrika'nın Azak Denizi'nin çiziminde önemli bir katkı yaptığını belirtse de onun kendinden önceki Osmanlı haritalarını takip ettiğini söylemek gerekir.

Aslında Ruslar 1696'da Azak Denizi'ni ele geçirdikten sonra burayı haritalama çalışmalarında bulunmuşlardı. Çar Petro Azak seferinden kısa süre sonra 1697'de gemi yapımı ve askeri konularda eğitim almak için Avrupa'ya seyahat etti. Amsterdam'da, İngiltere'de ve Viyana'da bulunduktan sonra Moskova'ya dönüşü Rus kartografyasında Avrupa geleneğinin hakim olmasını sağladı. Çar'ın Avrupa'dan ülkesine davet ettiği uzmanlardan Christian Rugell 1699 yılında Azak Denizi'nin oldukça ayrıntılı bir haritasını yaptı. Bu harita daha sonra 1701 yılında yine Çar'ın Amsterdam'dan davet ettiği Adrian Schonbeck tarafından basıldı.[44] Anlaşılan bu harita İbrahim Müteferrika'nın eline ulaşmamıştır.

Müteferrika'nın haritasını diğerlerinden ayıran noktalardan biri onun Tuna Nehri deltası çizimidir. İlgili dönemde hem Avrupa hem Osmanlı haritaları deltayı birbiriyle bağlı beş kol halinde göstermekteyken, Müteferrika en güneyde kalan Kara Hirman kolunu diğerlerinden ayırarak güney batıya doğru yönlendirmiştir.[45] Bu duruma neyin sebep olduğunu henüz açıklığa kavuşturabilmiş değiliz.

Her halükarda onun Karadeniz kıyıları boyunca yer alan kale ve palankaların tamamını haritasında göstermesi haritanın yapıldığı şartlar açısından ele alınması gereken bir olgudur. Özellikle Azak Denizi civarında Rusya'ya karşı verilen mücadelenin bölgedeki kalelerin durumunu değiştirmesi sebebiyle Müteferrika'ya ait haritanın güncelliğinin sorgulanması mümkün hâle gelmiştir. Bu anlamda Kerç Boğazı'nda bulunan Yeni Kale bu açıdan önemlidir. Daha önce sözü geçen 1700 tarihli İstanbul Antlaşması'nın hükümlerine göre Ruslar Kerç Boğazı'nda hakimiyet kurma emellerine ulaşamamışlardı. Osmanlı Devleti de antlaşmayı müteakip gelecekte muhtemel Rus tehlikesine karşın Kırım Yarımadası'nda Kerç Boğazı'nın Azak Deni-

43 Sarıcaoğlu, "Karadeniz'in İlk Osmanlı Basma Haritası", s.193-194.

44 Leo Bagrow, *A history of the Cartography of Russia up to 1800*. Ed. Henry W. Castner, Wolfe Island, Ont., Walker Press, 1975, s.97-100.

45 Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s. 61.

zi'ne yakın olan kısmında 1703 yılında Yeni Kale'yi inşa etmiştir.[46] İbrahim Müteferrika Karadeniz kıyılarında inşa edilen en yeni kalelerden olan bu kaleye haritasında yer vererek haritayı basit bir kopya olmanın ötesine taşıdığını göstermiştir.

Karadeniz haritasının kaç adet basıldığı ve kaç paraya satıldığı hakkında her hangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. 1735 yılında İstanbul'da olan Edvard Carleson Karadeniz haritasını görmüştür ve daha önce bahsedildiği üzere de bir kopyasını ülkesine göndermiştir. Daha sonra Protestan kilisesi kuruluşu için 1759 yılında İzmir'e atanan ve burada 1768 yılına kadar kalan Christhoph Wilhelm Lüdeke, 1764 yılında İstanbul'a yaptığı seyahat sırasında İbrahim Müteferrika'nın bastığı haritalardan üç tanesini -Karadeniz, İran ve Mısır- görmüştür ve üçünün bir arada 130 kuruşa satıldığını ve bu tarihte neredeyse fiyatın iki katına çıktığını bildirmiştir.[47] Lüdeke'nin verdiği bu fiyat matbaada basılan diğer kitapların fiyatlarıyla karşılaştırıldığında çok yüksek görünmektedir. Nitekim matbaada basılan ilk kitap olan iki ciltlik Vankulu Lugatı 35 kuruşluk satış fiyatıyla en pahalı eserdi. Ayrıca içinde birçok harita ve görselin olduğu lüks Cihannüma baskısı 30 kuruş, Tuhfetü'l Kibar fî Esfâri'l Bihâr ise sadece 3 kuruşa satışa sunulmuştu.[48] Öte yandan Toderini 1782 yılında artık Müteferrika'nın haritalarının çok ender bulunabildiğini ve kendisinin ancak birçok araştırmadan sonra Karadeniz haritasının bir kopyasını edinebildiğini belirtiyor.[49] Buradan anlaşıldığı üzere bu tarihlerde, yani basımından yaklaşık 40 yıl sonra, bu haritalar belli ki fazlasıyla nadir hâle gelmişlerdir. Toderini'den yaklaşık 20 yıl önce

46 Kırımlı, *a.g.e.*

47 Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s. 66'da Christoph Wilhelm Lüdeke, *Beschreibung des türkischen reiches,* Leipzig, bey Friedrich Johann Junius, Vol. 3, 1789, s.61'e dayanarak verdiği bu bilginin kitabın yayınlandığı tarih olan 1789'a ait olduğunu belirtmiştir. Daha sonraki yazarlar da genellikle bu makaleyi kullanarak aynı tarihi vermişlerdir Oysa Lüdeke yukarıda da bahsedildiği gibi İstanbul'a ilk defa 1764 yılında gelmişti. 1768 yılında İzmir'deki görevinden sonra da Osmanlı topraklarından ayrılmıştı. Her ne kadar eserinin üçüncü cildinin basıldığı tarih olan 1789 yılından hemen önce İstanbul'da görevli olan İsveçli, Hollandalı ve Prusyalı tanıdıklarına kontrol edilmesi için yollasa da böylesi ayrıntılı bir bilginin Lüdeke'nin kendi notlarından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Lüdeke'nin bu eserinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Alexander Clauss, *Christoph Wilhelm Lüdeke (1737-1805):‚Glaubwürdige Nachrichten' und ‚Beschreibung des Türkischen Reichs' im historischen Kontext,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Martin-Luther-Univesitat, Halle-Witenberg, 2015. Üçüncü cildin analizi için özellikle bkz. s. 230-234.

48 Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), s. 296.

49 Toderini, *a.g.e.*, s.131.

İstanbul'da olan Lüdeke'nin verdiği fiyat bu çerçevede değerlendirilebilirse de bu aşırı yüksek fiyatın mümkün olup olmadığı sorusunun ilgili dönemin benzer malzeme piyasasını inceleyen çalışmaları beklediği aşikardır.

Dolayısıyla bu haritanın günümüze ulaşan oldukça az sayıdaki kopyası ve basımından kısa bir süre sonra dahi bulunabilmesinin zorluğu göz önüne alındığında haritanın baskı sayısının matbaada en az basılan kitapların sayısı olan 500 ve hatta daha da az olması kuvvetle muhtemeldir.[50] Ek olarak Karadeniz haritasının matbaanın henüz resmi olarak açılmadığı ve devlet desteği almadığı bir dönemde yapılmış olması da bu sayının beş yüzden az olduğu fikrini uyandırabilir.

Son olarak eklenmesi gereken bir nokta da yine Toderi'nin notlarında göze çarpmaktadır. Buna göre ilgili harita 1768 yılında Sicilyalı saray tercümanı Monsieur Scaber tarafından kamış kalemle kopyalanıp, Fransızcaya tercüme edilmiştir.[51] Toderini'nin verdiği bu bilgi haricinde bu kopya harita hakkında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Biz Bibliothèque Nationale de France'da yaptığımız çalışmalar sırasında bu kopya haritayı da tespit ettik.[52]

İran Haritası

On sekizinci yüzyıl başında Safevi Devleti'nde başlayan iç karışıklıklar, on altıncı yüzyıldan itibaren Batı yayılmacılığına cevap vermek adına Türkistan üzerinden Hindistan'a ulaşmaya çalışan Ruslar için güneye de inme imkanı yaratmıştı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi on yedinci yüzyılın sonunda Karadeniz'in kuzeyinde Osmanlı Devleti'nden kazandığı toprakları korumakta zorlanan Çar Petro 1708 yılında İsfahan'a bir temsilci ve bir tüccar grubunu göndermişti.[53] 1711 yılında Osmanlılara karşı kaybettiği Prut Savaşı'ndan sonra da Kuzey'de yürüttüğü savaşlar nedeniyle Osmanlılara karşı herhangi bir atakta bulunmayan Petro, 1715 tarihinde Artemii Petrovich Volynsky başkanlığında ikinci bir sefaret heyetini Safevilerle bir tica-

50 Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s. 66.

51 Toderini, *a.g.e.*, s.131; Franz Babinger, "18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, Çev. ve Haz. Nedret Kuran Burçoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s.19.

52 Bu harita hakkında 2017 yılında bir sempozyumda verdiğimiz tebliğ için bkz. Kaan Üçsu, "Ibrahim Müteferrika's map of Black Sea and its copies in Bibliothèque National de France". *The 27th International Conference on the History of Cartography,* Universidade Federal de Minas Gerais, Belo Horizonte, 2017. İlgili tebliğ yayına hazırlanmaktadır.

53 Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, London, Cambridge University Press, 1958, s. 63.

ret anlaşması yapması için İsfahan'a gönderdi. Bu heyetin İran'da bulunmasının ticaret anlaşmasının dışındaki temel sebeplerinden biri buradaki siyasi durum hakkında istihbarat edinmek, Hazar Denizi kıyıları üzerine bilgi toplamak buna ek olarak da İran'ın kuzey eyaletlerindeki askeri iletişimin durumuna dair duyum almaktı.[54] Nitekim, Volynsky 1717'de Isfahan'da İranlı yetkililerle ticaret anlaşması için görüşmeler yaparken yine Çar'ın Hazar Denizi kıyılarının keşfi ve Hacı Nefes isimli bir Türkmen'den duyduğu Amu Derya (Ceyhun) nehri kumlarında altın olduğu söylentisini doğrulamak için görevlendirdiği Alexander Bekovich Cherkassky'nin Hazar Denizi kıyılarında kaleler inşa ettiği söylentisi İranlı yetkililerin kulağına gelince anlaşma görüşmeleri tehlikeye girmişti.[55] Bu iki görevli Rusya'ya döndükten sonra 1719'da Çar bu defa Fyodor I. Soymonov ve Hollandalı Karl van Verden'i Hazar Denizi'nin mesahasının yapılması için görevlendirdi. İki sene gibi kısa bir sürede tamamlanan çalışmalar sonucunda 1720'de Astrahan'da bir harita çizildi ve daha sonra bu harita St. Petersburg'da bakır kalıp üzerine hakkedildi.[56]

Çar Petro bu girişimlerde bulunurken, Osmanlılar Batı cephesinde savaştıkları Avusturya ile 1718 yılında Pasarofça Antlaşması'nı imzaladılar.[57] Bu antlaşmadan bir hafta sonra ise bu defa ticari konuların çözüme kavuşturulması için bir başka antlaşma imzalandı. Bu antlaşma İranlı tüccarların Avusturya'ya Osmanlı toprakları üzerinden yapacakları ticaret için ödeyecekleri gümrük vergisini düzenleyen maddeler de ihtiva ediyordu. III. Ahmet bu şartların İran ile konuşulup bir karara bağlanmasını sağlamak için İran'a bir sefir gönderme kararına vardı. Bu görev için Ahmet Dürri Efendi 1720 yılının Ağustos ayında İstanbul'dan yola çıkarak Bağdat üzerinden Tahran'a gitti. Tıpkı Rus sefirleri gibi onun da görevi iki devlet arası ticari ilişkileri düzenlemenin yanı sıra ve belki de daha çok İran'ın güncel politik, askeri ve idari yapısı hakkında bilgi toplamaktı. Dürri Efendi İran'da altı ay kaldıktan sonra Nisan 1721'de İran'dan yola çıkıp, Van üzerinden İstanbul'a döndükten sonra bir sefaretname yazdı.[58]

54 *A.g.e.,* s. 103-109, 176-177.

55 *A.g.e.,* s. 105.; Paulan van Gestel ve Igor Wladimiroff, "The Mapping of the Caspian Sea", *Maps in Books of Russia and Poland Published in the Netherlands to 1800,* Ed. Paulan van Gestel het Schip vd., Houten, HES & De Graaf Publishers BV, 2011, s. 80-82.

56 Gestel ve Wladimiroff, *a.g.e.,* s.80-82.

57 Abdülkadir Özcan, "Pasarofça Antlaşması". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.34, 2007, s. 177-181.

58 Ayhan Ürkündağ, *Ahmed Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2006, s. 40-56.

Aynı yılın Mayıs ayında ise Rusya ve İsveç uzun zamandır yürüttükleri savaşı sonlandırmak için barış görüşmelerine başladılar. Eylül ayında barış görüşmeleri başarıyla sonuçlanmadan biraz önce Ağustos ayında Lezgiler Şamahı şehrini ele geçirmiş ve buradaki Rus tüccarların iş yerlerini de yağmalamışlardı. Daha önce İran'a sefir olarak gönderilen Volynsky 1719'da Rusya'ya döndükten bir süre sonra tekrar Astrahan'da görevlendirilmişti. Çar Petro da onunla yaptığı görüşmeler sonucu artık bu bölgeyi ele geçirme planlarını olgunlaştırmıştı. Yine de Çar İsveç ile uzun süren savaşlar sonrası yeni bir sefer için, hazırlıkların sağlıklı yapılabilmesi için, 1723 yılından önce harekete geçmeyi planlamıyordu. Fakat Osmanlı Devleti'nin bölgeye artan alakası ve Mir Mahmut'un İran'da giriştiği ikinci istila hareketi, Çar'ı harekatı 1722 yılına çekmeye zorladı. Ağustos ayında harekatı başlatan Çar ve ordusu yaklaşık bir ay içinde Dağıstan'ı geçip biraz güneyinde yer alan Derbend'e varmışlardı. Çar'ın daha güneye inmeye yetecek donanım elinde olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin Petro'yu Şirvan'a doğru yönelmemesi hususunda uyarmak için gönderdiği elçinin de etkisiyle Rus ordusu geri dönüşe geçti.[59]

Osmanlı Devleti ve Rusya'nın birbirlerini kollayan hamleleri her ikisinin de olası bir savaştan kaçınmak istemeleri sebebiyleydi. Bu nedenle 1723 yılında bu iki devlet Fransa'nın arabuluculuğunda İran'daki emellerini gerçekleştirirken karşı karşıya gelmemek adına buradaki hareket alanlarını sınırlandırmak için görüşmelere başladılar.[60] Görüşmeler devam ederken Rusya Hazar Denizi kıyılarında Osmanlı Devleti de Gürcistan'da kimi bölgeleri ele geçirmişlerdi. 1724 yılında varılan anlaşma sonrasında Rusya Hazar Denizi'nin batı kıyılarında başlayan işgal hareketiyle sınırlarını denizin güneyine kadar genişletirken;[61] Osmanlılar da Tiflis, Revan, Gence ve Tebriz'i ele geçirdiler.[62]

Osmanlıların bu bölgelerdeki varlığı, II. Tahmasp'ın Nadir Şah Avşarlı'yı hizmetine alarak tekrar nüfuzunu genişletmesi sebebiyle tehlike altına girmeye başlamıştı. 1729 yılının sonlarında İsfahan şehrini Afganlardan geri alan Tahmasp Osmanlılardan da ellerindeki Safevi topraklarını iade etmelerini istemişti.[63]

59 Lockhart, *a.g.e.*, s. 176-189.

60 *A.g.e.*, s. 212-238.

61 *A.g.e.*, s. 176-189.

62 Abraham of Erevan, *History of the Wars 1721-1738*, Çev. ve Haz. George A. Bournoutian, California, Mazda Publishers, 1999, s. 11-39.

63 Elvin Valiyev ve Doğan Yörük, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", *Sutad*, No:40, Güz 2016, s. 25.

Harita 4: Memâlik-i İran, İbrahim Müteferrika, BOA

İbrahim Müteferrika'nın İran haritasının yapılışı da bu döneme denk gelmektedir. Haritanın kartuşundan edindiğimiz bilgiye göre harita hicri 1142 (27 Temmuz 1729 – 16 Temmuz 1730) senesinde yapılmıştır. (Harita 4)

İbrahim Müteferrika tam bu dönemde bir de İran'da ortaya çıkan Afgan isyanı ile ilgili bir kitap yayınlamıştır. Bu kitap 18. yüzyılda İran'da bulunan Leh rahip Tadeusz Juda Krusinski (1675 - 1756) tarafından yazılmıştır. Afganların İsfahan'ı kuşattıkları sırada orada bulunan Krusinski, 1725 yılında Eşref Şah tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Avrupa'ya gitmek için İsfahan'dan ayrıldı. Seyahati sırasında beraberinde Eşref Şah'ın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği sefiri Abdülaziz de vardı. 1726 yılının başında Üsküdar'a vardılar. Krusinski daha sonra Tekirdağ'a giderek burada bulunan Ferenc Rakoczi'nin günah çıkartıcı rahibi de olmuştu ve yukarıda ismi geçen Afgan isyanı ile ilgili kitabını da burada tamamlamıştı. İşte bu kitap Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın emriyle İbrahim Müteferrika tarafından tercüme edilmiştir. Müteferrika tercümeyi 1 Zilhicce 1141 (28 Haziran 1729) tarihinde bitirmiş ve kısa süre sonra, 1 Safer 1142 (26 Ağustos 1729) tarihinde baskısını yapmıştır. Müteferrika bu kitaptan 1200 kopya basmıştır ki matbaada basılan kitaplar arasında en yüksek sayıda basılan eser olmuştur.[64]

64 Lockhart, *a.g.e.*, s. 516-523; Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), s. 190-192.

Dolayısıyla haritanın tam olarak ne zaman basıldığını bilemesek de yukarıda söylenenlere binaen bunun da hicri 1142 yılının ilk yarısında basıldığını düşünmek makuldür.

Haritanın sol alt köşesinde yer alan kartuşun üzerinde haritanın başlığı bulunmaktadır: Memâlik-i İran. Kartuşta şunlar yazmaktadır:

Hafî olmaya ki cibâl-i Bedehşân'dan tenebbu' edüp garb ve şimâle cereyânile hudûd-ı Harezm'de Bahr-i Hazer'e munsab olan nehr-i Ceyhûn'un cânib-i şark ve şimâlinde vâkı' memâlik-i adîde Turan tesmiye olunduğu gibi, nehr-i mezbûrun garb ve cenûbunda vâkı' ma'lûmû'l-mıkdâr arâzî zemîn-i İran tesmiye olunur. Ve işbu haritada resm ü tasviri umde ve tahriri maksûd bi'z-zât olan ancak zemîn-i İran'dır. Hudûdu ittisâlinde dâ'iren mâdâr vâkı' memâlikden birer kıt'a mücerred tebyîn-i hudûd ve tevsî' –i harîta içün zamm olunmuşdur. Ahâlî-i İslâm kesserehümullâhu te'âlâ ilâ-yevmi'l-kıyâm iklîmi iki kısm kılup hakiki ve örfi demişlerdir. İklîm-i hakîkî mahallinde beyân olunduğu üzre zâbıta ma'rifetine tevakkuf edüp bu sûretde zemîn-i İran niçe niçe ekâlîmden hıssedâr olur. İklîm-i örfi ise bir hadd ile mahdûd olmayup mücerred bir mıkdâr nevâhi ve arâzi ve bilâd ve kurâyı müştemile vilâyet ba'zı münâsebetle örfen iklîm i'tibâr olunup şâhân-ı Safeviyyân dahi zemîn-i İran'dan ve tevâbi'inden add edüp istîlâ birle, bir müddet kabza-i tasarruflarına getürdükleri memâlik bunlardır. Irak-ı Acem, Hüzistân, Lüristân, Fârsistân, Kirmân, Mükrân, Sicistân, Kandehâr, Zâbilistân, Horasân, Mâzenderân, Gîlân, Azerbaycân, Revân, Şirvân, Dağıstân, Gürcistân, Cezîre-i Bahreyn. İran-ı zemîn-in hadd-ı şarkîsi Sind ve Hind iklîmlerinden Süret ve Tete ve Kâbil'dir. Hadd-i şimâlisi Tohâristân ve Belh ve nehr-i Ceyhûn ve Bahr-i Hazer ve Dağıstân'dan ba'zen Küh-ı Elbruz'dur. Hadd-i garbîsi Bahr-i Fâris ve Irak-ı Arab'dan Basra ve Bağdâd ba'dehu Şehr-i zol, Kürdistân, Van, Erzenü'r-rüm, Kars, Çıldır ve ba'zı Gürcistân'dır. Mesâlik ve mesâfât ahvâli mıkyâs ma'rifetile ma'lüm olup haritanın dahi tab'u temsîli mebâdî-i mübâşeret-i fenn-i coğrafyada nümüne içün olmağla, sâ'ir harîta resminde mu'tâd olan ahvâlden keff-i yed olunup hefevât ve userâtımız safh-ı cemîl-i ashâb-ı kirâmile afv buyurulmak temennî olunur. Min tercemeti'l-hakîr el-fakîr İbrâhîm an Müteferrikagân-ı Dergâh-ı âlî sene isnâ ve erba'în ve mi'e ve elf."

Kartuşun sonunda belirtildiği gibi Müteferrika bu defa haritanın yapımcısı olarak ismine yer vermiştir. Haritanın sağ tarafında ortada bulunan kutuda ise haritanın matbaada çalışanların yardımıyla yapıldığı belirtilerek bir defa daha tarih (H. 1142) ve yapım yeri olarak İstanbul not edilmiştir.

Harita toplamda 48 x 58 cm boyutlarında dört parça bakır levha kalıplara hakkedilmiştir. İran haritasının da Karadeniz haritası gibi günümüze

oldukça az sayıda kopyası ulaşmıştır. Türkiye'de bulunan tek kopya Başbakanlık Osmanlı Arşivleri koleksiyonlarında bulunmaktadır.[65] Bu kopya baskıdan sonra elle renklendirilmiştir. İkinci bir kopya İsveç'te Lund Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu kopya renkli boya tekniğiyle hakkedilmiştir, 18. yüzyılda oldukça popüler olan bu teknik çizgilerin kırmızı olmasını sağlamaktadır. Bu harita da tıpkı Karadeniz haritası gibi 1735 yılında İbrahim Müteferrika ile İstanbul'da tanışan Edvard Carleson tarafından ülkesine gönderilmiştir. British Library'de bulunan bir başka kopyadan Ulla Ehrensvard bahsetmektedir. Bu kopya siyah-beyaz baskıdan sonra elle renklendirilmiştir.[66] Yine Karadeniz haritasının da bir kopyasını elinde tutan Yale Üniversitesi'nin Beinecke Kütüphanesi'nde siyah-beyaz bir kopyası bulunmaktadır.[67] Bu harita da Karadeniz haritası gibi H. P. Kraus firmasından alınmış olmalıdır. Bilgimiz dahilindeki son kopya ise Hollanda'da bulunan Leiden Üniversitesi kütüphanesinin koleksiyonlarında bulunmaktadır. Bu haritanın fiziksel özellikleri ve koleksiyona giriş yoluyla ilgili ayrıntılı bilgi edinemedik.

Müteferrika'nın İran haritasını yaparken kullandığı kaynaklara değinmeden önce Hazar Denizi'nde Çar Petro önderliğinde Rusların yürüttüğü mesaha çalışmaları sonucu ortaya çıkan haritadan biraz daha bahsetmek faydalı olacaktır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Çar'ın görevlendirdiği ekip 1719'dan itibaren iki yıl süren keşif çalışmaları sonrası 1721 yılında bir Hazar Denizi haritası hazırlamışlardı. Bu harita Hazar Denizi'nin gerçek şeklinin doğru olarak gösterildiği ilk harita olması açısından oldukça önemlidir. Osmanlılarda Çar henüz bu keşif ekibini göndermeden önce Rusların bölgedeki niyetleri hakkında kimi şüpheler uyanmaya başlamıştı. Bu haritayı Çar Petro, 1721 yılında St. Petersburg'da basıldıktan sonra, Paris'te bulunan L'Academie Royale des Sciences'a, buraya üye olarak seçilmesine teşekkür etmek için, göndermiştir.[68] Harita Paris'te önemli bir yankı uyandırmıştır. Daha önce ismi geçen dönemin en önemli kartograflarından Guillaume Delisle harita üzerine yazdığı yazıda, haritada paralel dairelerin belirtilmesine rağmen meridyenlerin belirtilmediğine işaret etmektedir. Delisle 1723 yılında bu haritayı Fransızca yayınlarken kendi yaptığı hesaplamalar sayesinde bastığı yeni Hazar Denizi haritasında Astrahan meridyenini, baş-

65 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (B.O.A.), Hrt.h 103.

66 Ehrensvärd, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s. 59-60.

67 [534 1729], Beinecke Library, Yale University.

68 Aleksey V. Postnikov, "The Russian navy as Chartmaker in the Eighteenth century", *Imago Mundi*, Vol 52, No:1, 2000, s. 81.

langıç meridyenini Paris alarak , işaretlemiştir.[69] Haritanın Avrupa'ya yayılması da buradan olmuştur. Bu ilk haritalar sadece Hazar Denizi'ni gösteren haritalarken bunlardan hemen sonra yapılan Atlas ve İran haritalarına da bu yeni bilgiler derç edilmiştir.

Delisle'in hazırladığı haritanın kazandığı ün, Müteferrika'nın hazırladığı İran haritasının da onun haritalarından kopya olduğu fikri yaratmıştır. Ulla Ehrensvard makalesinde bunun çok mümkün olmadığını, Van Gölü ve Urumiye göllerinin çizimlerini karşılaştırarak vurgulamıştır.[70] Ancak o, haritanın kopya edildiği kaynağı tespit etme imkanı bulamamıştır. Müteferrika'nın kopyaladığı haritayı Fikret Sarıcaoğlu tespit etmiştir. Onun Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulduğu ve dönemin bir başka önemli kartografı Johann Baptist Homann'ın (1664-1724) yayınladığı Neuer Atlas'ın içinde bulunan İran haritası Müteferrika'ya model olmuştur. Sarıcaoğlu'nun bu bilgiyi verirken yaptığı ufak bir hata vardır; o da Homann'ın atlasının tarihini 1712 olarak zikretmesidir.[71] Oysa daha önce bahsedildiği gibi Hazar Denizi'nin ilk doğru haritası 1721 yılında yapılabilmişti. Homann'ın Hazar Denizi'nin doğru çizimini içeren haritasını çizmesi de 1725 yılına denk gelmişti.[72] Ancak bu iki harita karşılaştırıldığında Müteferrika'nın Homann haritasını asıl kaynak olarak kullandığı bariz görünmektedir. Haritaların kapsadıkları alan, Van Gölü ve Urumiye göllerinin çiziminin aynı olması ve kartuşlarını konumlandırdıkları yerler tamamen aynıdır. Hazar Denizi'nin çizimlerini karşılaştırarak bir sonuca varmak mümkün değildir, çünkü Homann Delisle'in hazırladığı Hazar Denizi haritasına herhangi bir katkıda bulunmamıştır. Topkapı Sarayı koleksiyonlarında bulunan, Hicri 1139 (1726-7) tarihli el yapımı ve İbrahim Müteferrika'ya atfedilen bir Asya haritasından anlaşıldığı üzere,[73] Homann'ın adı geçen atlası basılır basılmaz

69 Guillaume Delisle'in Hazar Denizi haritası üzerine değerlendirmeleri için bkz. Guillaume Delisle, "Remarques sur La Carte de La Mer Caspienne, Envoyée à l'Academie par Sa Majesté Czarienne", *Histoire de l'Academie Royale des Sciences Année MDCXXI,* Amsterdam, Pierre de Coup, Marchand Libraire dans le Kalverstraat, s. 319-332.

70 Ehrensvard, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/5 and 1729/30", s.60.

71 Sarıcaoğlu, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 172.

72 Aleksey V. Postnikov, *a.g.e.,* s. 81; Christian Sandler, *Johann Baptista Homann, Die Homannischen Erben, Matthaus Seutter und Ihre Landkarten: Beitrage zur Geschischte der Kartographie,* Amsterdam, Meridian Publishing Co., 1971, s. 90.

73 Faik Reşit Unat, "Ahmet III. Devrinde Yapılmış Bir Önasya Haritası", *Tarih Vesikaları Dergisi,* C.1, No: 2, 1941, s. 160; Sarıcaoğlu, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 168.

İstanbul'a gelmiştir. Çünkü, bu haritada yer alan Hazar Denizi ve çevresinin de anlaşılan Homann'ın haritasından kopya edilmiştir.

Müteferrika haritasının Homann haritasından ayrıldığı noktalar da vardır. Müteferrika Kırım yarım adasının harita çerçevesine dahil olan kısmını daha önce yaptığı Karadeniz haritasındaki çizime uygun olarak çizerken, Homann'ın çizimi gayet farklıdır. Bunun yanı sıra iki haritanın Azak Denizi çizimleri de birbirinden farklıdır. İlginç olan Müteferrika'nın Azak Denizi çiziminde Karadeniz haritasındaki çizimi örnek almamış olmasıdır. Bundan başka iki haritadaki meridyen ağı da birbirini tutmamaktadır. Astrahan meridyeni Homann haritasında 80 dereceye denk gelirken, Müteferrika haritasında 75 dereceye denk gelmektedir. Bu durum Müteferrika'nın, bu meridyeni, uzaktan da olsa, ilk hesaplayan kişi olan Delisle'in haritasını da kaynak olarak kullanmış olabileceği fikrini doğursa da onun haritasıyla da uyum söz konusu değildir. Öte yandan Müteferrika'nın Karadeniz haritasında uyguladığı meridyen ağıyla da örtüşmeyen değerler mevcuttur.

İbrahim Müteferrika haritayı hazırlarken geometrik açıdan bir katkıda bulunmamış fakat haritanın içerdiği idari bilgilerin güncel hâlini aktararak haritayı kullanışlı hâle getirmiştir. Öncelikle Müteferrika, Safevi ve Osmanlı Devleti sınırlarını 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndaki şartlara göre çizmiştir.[74] Bundan daha önemlisi ise İran'da Osmanlıların 1723 yılından itibaren ele geçirdiği bölgelerin Osmanlı idari sistemine dahil edildikleri biçimleriyle haritada yer almasıdır. Osmanlı Devleti'nin ilk olarak ele geçirdiği Tiflis'in içinde bulunduğu bölgenin tahrir işlemi 1723 yılında başlamış ve 1728 yılında tamamlanmıştır. Bu bölgeye en büyük şehir olan Tiflis'ten hareketle Tiflis Eyaleti ismi verilmiştir.[75] Müteferrika da haritasında bölgeyi "Eyalet-i Tiflis" olarak kaydetmiştir.

Daha sonra 1724 yılında Osmanlı topraklarına katılan Revan'ın içinde bulunduğu bölgenin tahririne derhal başlanmış ve o da 1728 yılında tamamlanmıştır.[76] Bölge Revan Eyaleti olarak isimlendirilirken, haritada da bu şekilde yer almıştır. 1725 yılında ilhak edilen Gence tahriri ise 1727 yılında tamamlanmış,[77] Gence Eyaleti olarak isimlendirilmiş ve haritada da bu şekilde yer almıştır. Burada ilginç olan Tebriz'in durumudur. 1724 yılında

74 Antlaşma hakkında bkz. Rhoads Murphy, "Kasrışîrin Antlaşması", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 24, 2001, s. 575.

75 Elvin Valiyev ve Doğan Yörük, *a.g.e.*, s. 21.

76 *A.g.e.*

77 *A.g.e.*

Osmanlı toprağı haline gelen Tebriz'in tahririne ertesi sene başlanmış[78] ve 1727 yılında tamamlanmıştır.[79] Tahrir sonucu bölge Tebriz Eyaleti olarak isimlendirilmişse de Müteferrika haritasında Tebriz sadece büyük şehir olarak gösterilmiştir.

İran haritasının kaç kopya basıldığı ve kaç paraya satıldığı hakkında doğrudan bilgiye sahip değiliz. Karadeniz haritası bahsinde geçtiği gibi harita Edvard Carleson tarafından görülmüştür ve Lüdeke'nin de söylediği gibi Karadeniz ve Mısır haritalarıyla beraber 130 kuruş satış fiyatı konulmuş olabilir. Karadeniz haritasının muhtemelen 500'den az sayıda fakat İran haritasının daha fazla basılmış olabileceği düşüncesindeyiz. Müteferrika'nın tercüme edip yayınladığı Tarih-i Seyyah kitabının muhtemelen siyasi konjonktür de göz önünde tutularak 1200 adet basılmış olması[80] ve bu tarihte artık matbaanın resmi olarak işleyen bir kurum olması bu fikre varmamızda etken sebeplerdir.

Mısır Haritası

Şimdiye kadar incelemeye tabi tuttuğumuz üç haritanın da üretim sürecinde görüldüğü üzere kimi açılardan politik konjonktür etkin olmuştur. Müteferrika'nın Mısır haritası ise diğerlerinden tamamen farklı olarak herhangi bir politik gündeme yaslanmamıştır. Biraz da bu sebeple üzerine en az söz söyleyeceğimiz harita Mısır haritası olacaktır.

Haritada herhangi bir kartuş yer almamaktadır, ancak sağ alt köşede boş bir alanda diğerlerine nazaran daha büyük harflerle yazılı "İklim-i Mısır" haritanın başlığı olarak planlanmıştır. Haritanın basım tarihi üzerine kaydedilmemiştir. Ancak harita, Süheylî'nin Mısır tarihi hakkında bir arada basılmış olan *Tarihü'l Mısri'l Kadîm ve Tarihü'l Mısri'l Cedid* isimli kitabının hicri 1142 yılı Zilhicce gurresinde (17 Haziran 1730) basılan kimi nüshalarında bulunmaktadır.[81] Bu durum haritanın da bu tarihte basıldığı fikrini uyandırmıştır. Haritanın müstakil kopyalarına da rastlanmaktadır. Ancak Edvard Carleson zikri geçen 1735 tarihli raporunda zikredilen harita hakkında herhangi bir bilgi vermez. Bizim ulaşabildiğimiz müstakil bir kopya Leiden Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.[82]

78 Fariba Zarinebaf-Shahr, *Tabriz Under Ottoman Rule (1725-1730)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, 1991, s. 133.

79 *A.g.e.*, s. 118.

80 Orlin Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), s. 192.

81 Sarıcaoğlu, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 176.

82 [71472916], Leiden University Library.

Harita 5: İklim-i Mısır, İbrahim Müteferrika

Müteferrika'nın haritayı isimlendirme şekli dikkat çekicidir. İklim-i Mısır başlığı İslam coğrafya geleneğinin bir parçası olan örfi iklimler tasnifini yansıtmaktadır. Bu geleneğe göre 28 iklim bulunmaktadır ve Mısır da bunlardan biridir.[83] Haritanın bunun dışındaki öğeleri dönemin Avrupa tarzı haritalarıyla paralellik arz etmektedir. Pusulalar, gemiler ve özellikle hayvan resimleri bu paralelliğin yansımalarıdır. (Harita 5)[84]

Müteferrika'nın bu haritasını hazırlarken Johannes Janssonius'un 1658 tarihli Mısır haritasını kaynak olarak kullandığı düşünülmektedir. Ancak daha yakından incelendiğinde iki haritanın birçok noktada ayrıştığını tespit edebiliyoruz. Öncelikle Nil Nehri'nin özellikle güneyine doğru inildikçe iki harita arasında önemli farklılıkların olduğu göze çarpmaktadır. Bunun dışında Nil deltasının hemen solunda bulunan iki gölün çizimi Müteferrika haritasında oldukça farklıdır. Akdeniz kıyılarının çizimi de iki haritada benzeşmez görünmektedir. Müteferrika ve Janssonius haritaları her ikisinin de batıya yönlendirilmiş olmaları açısından benzerdir. Bu durum dönemin Mısır haritalarında pek yaygın olmasa da 1595 yılında Abraham Ortelius'un hazırladığı harita da aynı oryantasyona sahiptir. Zaten Jans-

83 Sarıcaoğlu, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, s. 176.

84 Kut ve Türe, *a.g.e.*, s. 28-29

sonius haritası da Ortelius haritasının kopyası olmasının ötesinde pek bir özelliğe sahip değildir.

Abraham Ortelius'un ilk defa 1570 yılında basılan ve 1624'e kadar yaklaşık 20 defa baskısı yapılan "Theatrum Orbis Terrarum" isimli atlasının bir nüshası Katip Çelebi'nin elinde bulunmaktaydı. Katip Çeleb'nin hangi nüshaya sahip olduğunu ve bu atlasın İbrahim Müteferrika'ya ulaşıp ulaşmadığını bilmiyoruz.[85] Ancak anlaşılan Müteferrika dönemin Mısır haritalarında pek fazla rastlanmayan modeli ya iddia edildiği gibi Janssonius'un haritasına ya da Ortelius'un atlasına borçludur. Hazırladığı haritadaki farklılıkları da terekesindeki çok sayıdaki İslam coğrafya eserlerine ve isimlerini bilmediğimiz Avrupa haritalarıyla atlaslarına borçlu olmalıdır.

Sonuç

Görüldüğü üzere İbrahim Müteferrika'nın haritacılık çalışmaları hem kendisi hem de matbaa için ilk plandadır. Matbaacılık çalışmalarına başlar başlamaz ilk baskı denemesi muhtemelen Marmara Denizi haritası olmuştur. Her ne kadar bu haritası kartografik açıdan arzu edilen doğrulukta bir harita olmasa da haritaya kaynak olan Fransız haritasının Osmanlı entelektüel çevreleri tarafından bilinmesi oldukça önemlidir. Karadeniz haritasının yukarıda açıklandığı üzere Osmanlı Devleti'nin dış politikası ile yakından bağlantılı olduğu gözlenmektedir. Rusya'nın bölgedeki artan tehdidi, Müteferrika'nın hazırladığı bu portolana ayrı bir önem katmaktadır. Haritanın Avrupalı gezgin ve diplomatlar tarafından gördüğü alaka da ilgi çekicidir. İran haritasının ise, Rusya'nın Hazar Denizi ve İran'da tüm Avrupa'da ciddi bir endişe ve yankı uyandıran genişlemesine cevaben Osmanlı Devleti'nin İran'da yürüttüğü fetih politikasına binaen hazırlandığı görülmektedir. Bu haritanın, Hazar Denizi'nde yapılan keşif çalışmalarının sonucunda yayınlanan haritaların elde edilmesiyle hazırlanmış olması ayrıca önemlidir. Bu denizin kartografik açıdan ilk defa doğru temsil edildiği haritalar Avrupa'da yayılmaya başlar başlamaz İstanbul'a da ulaşmış ve Müteferrika tarafından, kartografik açıdan bir katkı yapmamasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin amaçlarına uygun bir uyarlaması basılmıştır. İşte bu üç harita gösteriyor ki İbrahim Müteferrika'nın haritacılığa ilgisi onun Osmanlı hizmetinde üstlendiği diplomatik görevlere ve kendi telif ettiği eserlerinde andığı amaçlara hizmet eder niteliktedir.

85 Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında,* Çev. Hilal Görgün, İstanbul, Küre Yayınları, 2015, s. 211-212.

Bu noktada Mısır haritası daha ayrıksı durmaktadır. Bu haritanın hazırlanıp basıldığı dönemde diğer üç haritanın hazırlanmasına sebebiyet vermiş olduğunu düşündüğümüze benzer herhangi bir konjonktürel gelişme bulunmamaktadır. Bu haritanın üretimini İslam ve Osmanlı coğrafyacılarının Mısır'a karşı süregelen egzotik ilgilerine bağlamak bize en makul açıklama olarak görünmektedir.